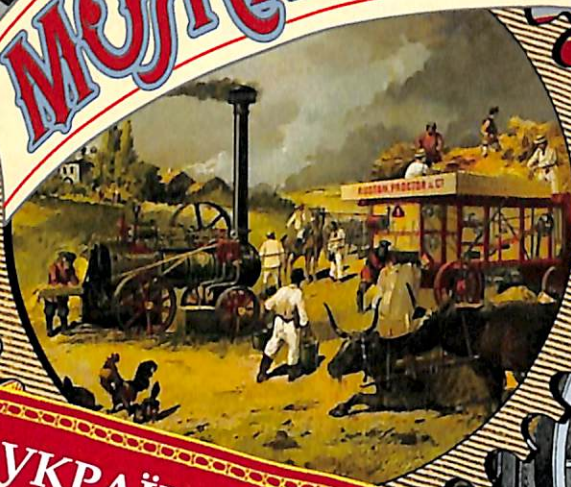

Тетяна Водотика

ПРОСТІР МОЖЛИВОСТЕЙ

УКРАЇНА В ДОБУ ЗАЛІЗА ТА ПАРИ

94(477)
B62

Тетяна Водотика

ПРОСТІР МОЖЛИВОСТЕЙ

УКРАЇНА В ДОБУ ЗАЛІЗА ТА ПАРИ

БІБЛІОТЕКА ХУРС

№ 131915/001

НАВЧАЛЬНИЙ ФОНД

Київ • ТОВ «Видавництво "Кліо"» • 2018

Друга половина XIX ст. стала часом колосальних економічних і соціальних зрушень у Російській імперії та на українських землях, які були її частиною. Природні ресурси, доступна робоча сила та інфраструктура, що стрімко розвивалась, перетворили ці території на простір можливостей для перспективних інвестицій. Авторка веде читача від загальних тенденцій розвитку економіки в другій половині XIX – на початку XX ст. до особистих історій підприємців, від зародження ідеї створення того чи іншого підприємства до спадку, що лишився від епохи заліза та пари.

Книжка розрахована на всіх, хто цікавиться історією України.

Рецензенти:

*Бонь Олександр Іванович, кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України історико-філософського факультету*

Київського університету імені Бориса Грінченка,

*Патріляк Іван Казимирович, доктор історичних наук,
професор, декан історичного факультету Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

*Надруковано на замовлення Міністерства
інформаційної політики України.
Для безкоштовного розповсюдження*

*У разі якщо ви придбали цю книгу, просимо
повідомити на адресу: books@mip.gov.ua*

Вступ

Події та процеси, про які йтиметься у цій книжці, відбувались близько ста років тому. Вже давно нема кому розкласти на столі старі фотографії та згадати про пригоди юності. Про ті часи нам розповідають старі будинки (а часом і кричать, бо, зведені в епоху будівельного буму кінця XIX ст., часто зникають на початку XXI ст.), пам'ятники діячам тієї доби, соціальна топографія населених пунктів. Старі анекдоти, і неполіткоректні також, про Бердичів і Одесу досі живуть у нашій усній традиції та свідчать про стереотипи, які сформувались у часи, коли люди лише почали подорожувати за межі власного населеного пункту.

У тій добі заліза та пари мають витоки тренди глобального економічного розвитку, «вписаність» у європейську/світову економіку, образи «житниці» та простору можливостей.

У XIX ст. життя було дуже насиченим. Народжені на його початку були свідками наполеонівських воєн і «битви народів», потім — повстання декабристів.

4

А далі — Кримська війна та поразка Російської імперії, Великі реформи. На пам'яті наступних поколінь — чергова російсько-турецька війна 1877–1878 рр., перехід на золотий стандарт рубля, російсько-японська війна 1904–1905 рр. і перша російська революція, столипінські реформи із сумнозвісними «краватками», і насамкінець — Перша світова війна, яка перевернула догори дригом увесь світ, поставила людство на межу виживання через застосування важкої артилерії, кулеметів, газів, літаків і танків.

Це події. Але були ще й глибинні процеси, що їх, як і все велике і величне, можна побачити лише здалеку. Це передусім становлення націй — «уявлених спільнот», які шукали й віднаходили себе, своє минуле та конструювали проекти майбутнього. XIX століття — це також і черговий етап глобалізації, коли світ поєднали не лише морські шляхи та поштові голуби, а й телеграфний і телефонний зв'язок, пароплавне і залізничне сполучення, можливі завдяки енергії парових двигунів. У Першу світову війну людство увійшло із авіацією, яка по війні завойовувала нові сфери. Швидкості зростали, паровий двигун став універсальним інструментом для нарощування потужностей, нові матеріали й технології повсякчас змінювали щоденне життя, як-от електрика.

XIX століття було часом становлення індустріального суспільства — з різною швидкістю у різних частинах світу (деякі країни і досі живуть у традиційній системі координат). Індустріальний етап розвитку — це домінування промисловості над аграрним сектором, формування класів, соціальна мобільність та міграції.

Ми згадали дуже багато подій і процесів, які розтягнулись на довший період часу, аніж століття з

1800 по 1900 роки. У суто часовому вимірі ці процеси, очевидно, охоплюють більший період, ніж XIX ст. Ерік Гобсбаум писав про «довге XIX століття», яке позначилось домінуванням імперій у глобальних історичних процесах — Британської, Російської, Австро-Угорської, Османської. Почалось це століття в 1789 р., з Великої французької революції, а закінчилось 1914-го, на початку Першої світової війни¹.

У своє «довге» XIX століття Україна увійшла розділеною на провінції поміж двома імперіями — Російською та Австрійською (згодом Австро-Угорською), впокореною територією, еліта якої наполегливо шукала по сімейних архівах доказів для отримання російського дворянства. Селянські бунти лише трохи пришвидшили відміну кріпосного права.

У другій половині XIX ст. відбулись радикальні зміни. Рух часу пришвидшився, і нації вже мусили не йти, а бігти, хоча б підтюпцем, аби встигнути застрибнути у новий засіб пересування — потяг. Мусили бігти і люди. Хоча, як це завжди буває, дехто з різних причин волів не бачити і не чути про хай і швидкий, але незвичний і небезпечний паровоз, а жити як зазвичай, мовляв, берегти традиції. І з часом плата за їх збереження підвищувалася. Схема для виправдання працювала все менш ефективно.

1860–1913 рр. сучасні дослідники визначають як період посилення модернізації в економіці, пришвидшення темпів її розвитку, формування ранньоіндустріального суспільства та домінування ринкових відносин у Російській імперії та на українських землях як її частині. Процес модернізаційних перетворень мав свої внутрішні періоди, «хвилі» реформ і відкочування

¹ Докладніше про це у праці: Хобсбаум Е. Век империи: 1875–1914. — Ростов-на-Дону, 1999; Його ж. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / пер. з англ. та примітки Т. Корпала. — Київ, 2010. — 288 с.

від них. На зміну реформам 1860–1870-х рр. прийшли контрреформи 1880–1890-х. Від середини 1890-х рр. — нова хвиля змін, пов'язана з іменем міністра фінансів Сергія Вітте, далі революційні події 1905–1907 рр. і останній сплеск ініційованих державою перетворень (Столипінська аграрна реформа, утворення Державної думи — квазіпарламенту, який мав би допомогти самодержавству втриматись біля керма, а не ініціювати реальні зміни).

Українські землі, як частина Російської імперії, «відчували» на собі усі ці стратегічні перипетії та зміни курсів. Багато в чому соціальні та економічні процеси в різних частинах імперії (і в Україні також) були схожі.

Традиційне уявлення про Україну цих часів — селянський, упокорений і безправний регіон десь на околицях Європи, аграрне господарство, недорозвинені міста та брак української економічної еліти (попри активність національно-демократичного руху), колоніальність у всьому — від мови до структури економіки. Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. завдали потужного удару по українській ідентичності та перспективам націєтворення.

Безперечно, зневага до українців, заборони національного самовираження, страждання селян спершу від панщини, а потім через брак землі — це очевидні тогочасні реалії. Хоча вони не завадили українському національному відродженню, формуванню української літератури, театру та навіть перших політичних партій. Однак ми пропонуємо трохи інший погляд на речі. Не лише пісня, вишиванка й залізний плуг визначали дійсність українських земель. У XIX ст. сформувався не тільки класичний образ українця-селянина, а й певною мірою економічна структура нашої країни на довгі десятиліття.

В останній третині XIX ст. до України прийшли інвестори з Європи. Хоча для них це був Південь Росії, або Південно-Західний край, де чекали на їхні гроші та технології. Українські землі виявилися трампліном для економічного розвитку Російської імперії і територією для перспективного інвестування.

Тоді багато хто знав наші території не як Україну, простір життя народу, який прагне свободи, а як кілька губерній, недавно створених і заселених, територію, де можна інвестувати у завод, шахту або торгівлю зерном. На рубежі XIX–XX ст. Схід і Південь України стали простором можливостей. Тут, як кажуть, зійшлися зірки: природні ресурси (корисні копалини, річки), зручне геополітичне становище завдяки наявності морського узбережжя, щойно збудовані залізниці й порти, а також сприяння урядових кіл.

Саме в такому контексті ми й подивимось на історію України в другій половині XIX ст. Не як на територію селян, де гарно співають і збирають багаті врожаї пшениці, а як на простір динамічного економічного зростання, потужних нових технічно досконалих заводів, нові міста з впливовими та багатими людьми, які вдень працюють в установах або на виробництві, а ввечері гуляють широкими світлими вулицями й відвідують театри.

Ми розглянемо зокрема й український Донбас. Він охоплює територію у 60 тис. кв. км у басейні Сіверського Дінця. В сучасному адміністративно-територіальному поділі України це Донецька та Луганська області, пов'язані економічно, але все ж дуже різні політично й ментально. Саме в цьому регіоні в останній третині XIX ст. відбулося економічне зростання. Завдяки масштабному залізничному будівництву (у Донбасі була чи не найгустіша в імперії Романових

8

мережа колій ¹⁾, створенню перших металургійних підприємств, відкриттю вугільних родовищ і участі перших іноземців на економічній службі в імперії. З часом до регіону прийшли заможніші бельгійські, британські та французькі інвестори та промисловці. Їхній внесок – не лише гроші. Це і технології, і культура ведення справ, і знання. Креативний потенціал, скоординований акціонерними товариствами та персоналізований у десятках інженерів і керівників, втілювався у потужні інфраструктурні та виробничі проекти. Поставали цілі містечка та колонії довкола величезних заводських будівель. Найяскравішим прикладом є звісно Юзівка, нинішній Донецьк, яка постала в тому числі завдяки енергії валлійця Джона Юза (Г'юза).

Йтиметься не лише про важку та видобувну, а й про цукрову промисловість і зростання «солодкого експорту», що зробило багатими цілі династії промисловців. Поговоримо про хліб, який спершу був ключовим елементом експорту та давав життя портам Чорного та Азовського моря, в тому числі й Одесі та цілій плеяді підприємців, які населяли її сонячні вулички. А також про те, які на цих приморських вуличках народжувались махінації, що врешті відвернули покупців від українського хліба на користь канадського.

Побачимо зародження та еволюцію ще двох процесів, які нині стали визначальними для світового поступу і від яких залежить майбутнє України. Це наука й освіта та технології – найважливіші чинники економічного та соціального зростання.

У першому розділі проаналізуємо контекст і підтекст – тренди європейського та світового економіч-

¹ Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт ; НАН України. Інститут історії України. – Київ, 2014. – 60 с.

ного розвитку в другій половині XIX — на початку XX ст., образ України в цей період, її залученість до європейської економіки.

Із другого розділу читач дізнається про структуру експорту з українських земель, відкриття нових корисних копалин, формування системи залізничного сполучення, прихід закордонних інвесторів в Україну, зростання міст. Згадаємо про те, що не всі були готові до таких кардинальних змін, а багато хто вирішував кувати залізо, поки не згасло — це шахраї та продажні урядовці, марнотратці та безвідповідальні підприємці.

Третій розділ — про людей нової доби. Про тих, хто творив епоху і був водночас її творінням — робітників, «блакитних комірців», менеджерів, підприємців, інвесторів, бюрократів (так, і про них також). Вони формували нову соціальну реальність, нові можливості, не лише для зростання, а й для конфліктів, які часто неможливо було вирішити. Було багато історій успіху, однак вони мали свою ціну, часом надзвичайно високу. Але, знаючи, як скінчили життя промисловці Самуїл Поляков і Олексій Алчевський (самогубством через банкрутство), не можна не надихатись прикладами братів Ельворті й Артема Терещенка. Їхні історії — життєствердні, наснажливі та конструктивні.

Насамкінець ми спробуємо відповісти на запитання, що залишилось сучасній Україні у спадок від епохи заліза та пари, прогресу та індустріалізації. Це промислові регіони, родовища корисних копалин, колекції старожитностей і традиції ведення справ, будівлі театрів і прибуткових будинків, заводів і фабрик. І це також наш спадок, який потрібно зберегти.

Маємо вивчати світовий досвід збереження історичного досвіду і культурно-історичної спадщини. Згадаймо історію американського лінкора «Міссурі»,

на якому Японія підписала акт капітуляції у Другій світовій війні (до слова, серед підписантів був і українець генерал Кузьма Дерев'янка). Після закінчення війни корабель і далі використовували, зокрема у Корейській війні 1950–1953 рр., ремонтували й оновлювали. Потім його зняли з озброєння, і упродовж 30 років лінкор був дуже популярним музеєм. У 1980-х корабель модернізували, і він знову став до ладу, брав участь у війні в Перській затоці. Однак витрати на експлуатацію виявились завеликими, тож зрештою «Міссурі» знову перетворили на музей.

Цей та багато інших прикладів збереження славетної спадщини мають стати для нас приводом для роздумів. Світовий досвід — безперечно корисний. Але приправляти його варто місцевими спеціями, а тому розпочати варто із ревізії.

Зміст

Вступ	3
Епоха змін	11
Нові можливості, старі звички	75
Люди нової доби	147
Залізний спадок	207
Післямова	235